Lexicul limbilor romanice – diferenţe la nivel semantic (cu aplicare la limbile română şi italiană)

Maria Laura RUS

În mod paradoxal, limba, care apare la o primă privire de ansamblu ca un element de stabilitate în viaţa oricărui popor, se revelă, privită în funcţionalitatea sa, a fi un fenomen eminamente dinamic, pentru care viaţa şi schimbarea reprezintă o componentă permanentă, intrinsecă, s-ar putea chiar afirma. Uzul lingvistic – individual sau de grup – operează selecţii asupra materialului lingvistic, determinând astfel în realizarea comunicării sociale diversitate şi variaţii (faţă de limba-„mamă" din care provine).

Schimbările care au loc în societate se reflectă în primul rând şi nemijlocit în vocabular[1], considerat pe bună dreptate ca fiind compartimentul limbii cel mai deschis influenţelor de orice natură.

Lexicul fiecărei limbi este în strânsă legătură atât cu istoria poporului care vorbeşte acea limbă, cât şi cu realitatea înconjurătoare. În cazul limbilor înrudite, cum sunt limbile romanice, la care ne vom referi pe parcursul lucrării, istoria vocabularului lor este, cel puţin parţial, comună: acelaşi strat de bază şi, uneori, acelaşi tip de influenţe, datorate aceluiaşi tip de contacte. Vorbim de aspecte lexicale comune datorate moştenirii latine, în primul rând. Ne vom ocupa de o parte a termenilor latini moşteniţi în două dintre limbile romanice: limba română şi limba italiană, scoţând în evidenţă similitudinile (şi eventual deosebirile, acolo unde există) dintre acestea.

Un aspect interesant al dinamicii vocabularului, asupra căruia vrem să ne oprim atenţia îl constituie modificările care au loc în conţinutul semantic al lexemelor. Nu se poate studia vocabularul unei limbi dacă nu se are în vedere evoluţia semantică a lexemelor[2]. Aceasta prezintă câteva tendinţe generale, cum ar fi: lărgirea sensului, restrângerea sensului, combinarea celor două tipuri prin succesiunea lor în timp sau prin alăturarea lor simultană, înnobilarea sau, dimpotrivă, degradarea sensului. Dacă vorbim de schimbări semantice la nivelul celor două limbi menţionate – româna şi italiana – luând în calcul fondul latin moştenit, vom observa că aceste schimbări interesează în egală măsură şi etimologia şi semantica. Ne vom ocupa în lucrarea de faţă în special de ultima tendinţă (care le include implicit şi pe primele), însă doar cu referire la termenii moşteniţi din limba latină şi corespondentele lor româneşti[3] şi italiene.

---

[1] Vom considera termenii *vocabular* şi *lexic* drept sinonimi, folosindu-i ca atare în mod alternativ pe parcursul lucrării de faţă.

[2] Un interesant studiu asupra acestei probleme este cel al Sandei Reinheimer Râpeanu, *Lingvistica romanică*, Editura All, Bucureşti, 2001, p. 9-100. Anumite aspecte ale aceleiaşi probleme sunt tratate şi în lucrarea Doinei Butiurca, *Fondul latin şi flexiunea nominală în limba română*, Iaşi, Editura Universitas XXI, 2006

[3] A se vedea şi lucrarea lui Theodor Hristea, *Sinteze de limba română*, Editura Didactică şi Pedagogică, Bucureşti, 1981, p. 14-23.

BDD-V2384 © 2006 Editura Alfa
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.34 (2026-11-14 00:05:43 UTC)

Şi cuvintele au o istorie a lor şi adeseori ,,alterarea" conţinutului, sensului lor este un interesant indice barometric al schimbării sensibilităţii generale sau chiar a viziunii asupra lumii. Credem că ar fi interesant de urmărit o comparaţie între semnificaţia unor noţiuni din limba latină şi cea a corespondentelor lor romanice (mai precis româneşti şi italiene). La termenii pe care îi vom alege se poate observa o oarecare ,,sărăcire", o depreciere a rolului acestora în comunicarea cotidiană. Sensul antic (dacă îl putem numi aşa pe cel din limba latină) fie s-a pierdut, fie supravieţuieşte în forme ,,reziduale" în câteva locuţiuni, fără a mai corespunde decât pe alocuri celui primar din latină, fie apare distorsionat sau frecvent banalizat.

Vom analiza astfel câteva noţiuni latineşti pentru a arăta această restrângere sau uneori lărgire a sensului lor în cele două limbi romanice, dar prin banalizarea frecventă.

Un prim exemplu îl reprezintă lexemul *honestus*. Legat de ideea de *honor* (*honos*), *-oris*, acest termen era folosit adeseori cu sensul de ,,onorabil, distins, nobil, de rang nobil". Ce se păstrează din acest sens primar în corespondentele sale romanice: *onest,* respectiv *onesto*? Doar sensul comun de ,,cinstit, de treabă, corect" (cf. DEX). Onestă e o persoană de treabă, cumsecade din societatea burgheză care nu întreprinde acţiuni negative sau dăunătoare celorlalţi. O sintagmă precum ,,născut din părinţi oneşti" (,,nato da onesti genitori") poate fi folosită azi cu o nuanţă aproape ironică, în timp ce în Roma antică desemna obârşia nobilă. *Vir honestia facie* semnifica un om cu o anumită prestanţă a aspectului fizic, un om arătos. *Honestus* presupunea astfel o nobilitatea interioară, cât şi exterioară. Cel din urmă sens s-a pierdut în italiană şi română.

Virtus, -utis. Pe lângă sensul moştenit din latină (,,însuşire morală pozitivă a omului; însuşire de caracter care urmăreşte în mod constant idealul etic, binele; integritate morală", cf. DEX), destul de puţin întrebuinţat în zilele noastre, corespondentele lui moderne (în limba română – *virtute* – şi respectiv în limba italiană – *virtù*) şi-au dezvoltat o semnificaţie care nu are nimic de a face cu semnificaţia anticului *virtus*. Acesta din urmă semnifica şi 'putere', 'curaj', 'vitejie', sensuri legate de *vir*, termen desemnând bărbatul ca atare, nu în sens naturalist. Astfel sensul aşa-numit modern de care vorbeam anterior face referire la moralitate, la castitate. Sensul lui *virtus* ca forţă eficientă s-a păstrat în ambele limbi numai în locuţiuni de tipul ,,în virtutea acestui sau acelui lucru" (,,in virtù di questa o quella cosa") sau în contexte precum ,,la virtù di una pianta o di medicamento".

O altă noţiune ce merge pe aceeaşi linie cu *virtus* este *pietas*. Ce reprezenta aceasta pentru vorbitorii de latină? Ea aparţinea domeniului sacrului, desemna raportul special al omului cu divinitatea în primul rând, apoi cu alte ,,realităţi" ce ţineau de tradiţie, incluzând aici Statul însuşi. În primul caz era vorba despre o atitudine de calm, de venerare demnă, iar în al doilea, de un sentiment al apartenenţei şi, în acelaşi timp, al respectului, al necesităţii, al trebuinţei, al adeziunii, ca putere, forţă a aceluiaşi sentiment suscitat de figura severă a lui *pater familias* (de unde şi *pietas filialis*). Semnifica fidelitate faţă de stat, de patrie: *pietas in patriam*. În limba română, *pietate* face referire la sentimentul religios, fiind sinonim cu evlavie[4], smerenie, cucernicie, pe de o parte, iar pe de alta semnifică şi respectul profund faţă de cineva sau ceva. Dar ca să fim cinstiţi, cât de des auzim aceste cuvinte (pietate, pietos) în comunicarea cotidiană?

[4] Cf. DEX, *evlavie* este ,,sentiment religios manifestat printr-o scrupuloasă îndeplinire a practicilor bisericeşti".

BDD-V2384 © 2006 Editura Alfa
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.34 (2026-11-14 00:05:43 UTC)

În limba italiană *pietà* (milă) sau *una persona pietosa* ne va duce cu gândul în primul rând la o atitudine sentimentală, umanitară, similară într-o oarecare măsură cu compasiunea. În anumite situații chiar, noțiunea în discuție admite şi sensul de 'justiție', 'justițiar'. Cel care nu cunoaşte milă, compasiune este nedrept (it. ingiusto). Spre deosebire de română, noțiunea din italiană moştenită din acelaşi *pietas* şi-a generalizat sensul, sărăcindu-l oarecum de caracteristicile nobile.

Patientia. Vorbim de o altă calitate a omului, care şi-a schimbat într-o oarecare măsură sensul în trecerea spre idiomurile neolatine de care discutăm. Semnificația modernă, în comparație cu cea antică, suferă din nou o minimalizare, o diminuire, o banalizare. În zilele noastre, termenul *pacienţă* (it. *pazienza*) caracterizează persoana care nu se enervează, care poate tolera. În limba latină *patientia* desemna una dintre virtuțile primare ale omului roman: conținea ideea unei forțe interioare, a unei intransigențe, făcea aluzie la capacitatea de a fi ferm, a fi de neclintit în fața oricărei provocări sau dureri, semnifica putința de a suporta[5]. Era virtutea cu care se puteau împlini lucruri mărețe, de unde şi verbul *patire* (rom. 'a îngădui'): *facere et pati fortia romanum est*.

Ingenium (*ingenuitas*). Noțiunile moderne *ingenuitate*, respectiv *ingenuità* au păstrat numai în parte semnificația etimonului latin, am putea spune pe cel mai puțin interesant. *Ingenium* indica pe lângă ideea de sinceritate, naturalețe, şi pe cea referitoare la perspicacitate, o minte ascuțită, înțelepciune, iscusință şi în acelaşi timp trimitea la caracter, la ceea ce e organic în fiecare dintre noi, înnăscut, propriu. *Vana ingenia* semnifica persoana fără caracter; *redire ad ingenium* însemna a se întoarce la propria natură, la un mod de viață conform cu cel natural. Sensurile acestea din urmă s-au pierdut în română şi italiană, ajungându-se chiar la o antiteză, întrucât adesea se vorbeşte despre o persoană ingenuă, naivă (*una persona ingenua*) într-un mod ironic. De aici antiteza: inteligență, perspicacitate versus îngustime a minții, lipsă de istețime. *Ingenuus* trimitea şi la semnificația de om născut liber, fără obligații către un stăpân, ceea ce nu s-a păstrat în limbile romanice, având în vedere că prezentul nu mai impune existența unei astfel de noțiuni.

Tot o nuanță ironică poate avea în accepția actuală şi un termen precum *innocentia* (*innocens*), tinzând chiar să fie sinonim în anumite contexte cu „prostuț, idiot", fără a mai trimite în astfel de cazuri la integritate, puritate, dreptate.

În semnificația latinescului *studium* (*studiosus*) era prezentă şi ideea unei intensități, a unei animozități, care în termenii romanici *studiu*, respectiv *studio* nu mai există, pentru că s-a ajuns la ceva fix, precis, ținând numai de „munca intelectuală susținută, depusă în vederea însuşirii de cunoştințe temeinice într-un anumit domeniu" (cf. DEX). *Studium* putea însemna în lumea latină chiar 'dragoste', 'dorință', 'ataşament', 'devotament'. Iată câteva sintagme având aceste sensuri: *studium in populum* („devotamentul față de popor"), *studium bellandi* („plăcerea de a lupta"), *homo agendi studiosus* („cel care iubea acțiunea", nereferindu-se aici la muncă).

Humilitas, humilis aveau legătură cu ideea de neam, de sorginte, caracterizând persoanele din popor, de condiție joasă, modestă: *humili loco natus* („născut dintr-o familie modestă") sau chiar un sens propriu de micime („referitor la înălțime"). Din

[5] Cf. Gheorghe Guțu, *Dicționar latin-român*, ediție revăzută şi completată, Bucureşti, Editura Ştiințifică, 1993.

BDD-V2384 © 2006 Editura Alfa
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.34 (2026-11-14 00:05:43 UTC)

prima semnificaţie şi-au dezvoltat termenii *umil, umilinţă* (it. *umile, umiltà*) o latură semantică negativă: tot ce ţine de starea de inferioritate datorată în principal condiţiei economice[6], de unde şi urmările ei: 'slugărnicie', dar şi 'degradare', 'josnicie', 'abjecţie'. Nu putem nega însă că păstrăm şi sensurile de bază ale lui *humilitas* (mai puţin cel legat de înălţime).

Din *docilitas* am moştenit *docilitate* (it. *docilità*), dar nu şi sensul din latină de 'uşurinţă la învăţătură', ci pe acela secundar din *docilis* – 'ascultător'.

Gentilis, gentilitas. Astăzi fiecare se gândeşte la o persoană politicoasă, afabilă, prietenoasă, având bune maniere. Termenul latin trimitea de fapt la conceptul de *gens*, de stirpe, de rasă, de castă sau limbaj (sensul primar). Era *gentil* (it. *gentile*) cel care avea calităţi ce derivau dintr-o descendenţă sau dintr-un sânge distins, care aveau maniere distinse. În română şi italiană semnificaţiile s-au lărgit, păstrând numai o notă generală desprinsă din sensul originar.

Din latinescul *servitium* (*servus*) ni s-a păstrat în limba română substantivul *serv*, care nu mai e folosit în zilele noastre, iar în italiană *servo*. Interesant de menţionat este faptul că în limba latină, verbul *servio, -ire* (din aceeaşi familie lexicală cu *servus*) avea şi o latură pozitivă, cea de a fi fidel, evident dezvoltată de la sensul primar.

Stipendium. Este un termen moştenit în română sub forma *stipendiu*[7] (termen învechit), iar în italiană *stipendio.* Nu vom insista asupra termenului românesc din motivele deja precizate. *Stipendio* ne duce cu gândul la un funcţionar, la birocraţie. În Roma antică, *stipendium* se referea exclusiv la armată. *Stipendium merere* însemna 'a-şi face serviciul militar'. *Emeritis stipendis* semnifica 'după satisfacerea serviciului militar'. *Homo nullius stipendii* era cel care nu cunoscuse disciplina armelor, iar *stipendis multa habere* însemna 'a se putea lăuda cu multe campanii, expediţii de război'.

Un caz de schimbare mai subtilă a semnificaţiei sau poate, mai bine zis, de pierdere a unor nuanţe semantice este constituit de lexemul *certus*. În limbile romanice în discuţie *cert* şi *certo* reprezintă ceva de care nu te poţi îndoi, fiind sinonimi cu „sigur, evident, indiscutabil etc." („chiaro, evidente, indubitabile etc."), sensuri pe care le-au moştenit, de altfel, de la *certus*. Dar în limba latină noţiunea de certitudine era frecvent relaţionată cu cea de determinare conştientă. *Certum est mihi* vroia să semnifice: e voinţa mea fermă, (intenţia mea). Sintagma *diebus certis* semnifica „în zilele fixate, stabilite", nu „în zilele certe, sigure". E clar însă că semantismul termenului latin şi a celor romanici este strâns legat de ideea de realitate.

Vom pune punct la aceste observaţii, analizând conţinutul originar al noţiunilor latine de *fatum, felicitas* şi *fortuna*.

Fatum. Va trebui să facem de data aceasta o diferenţiere în privinţa termenului românesc *fapt* şi a celui italian *fato*. În limba noastră, *fapt* desemnează orice întâmplare sau împrejurare care ţine de realitate. Sensul este unul comun, general, neavând nimic deosebit în el şi necontinuând etimonul latin. Spre deosebire de *faptul* românesc, lexemul din italiană se traduce cu „soartă, destin", având, în accepţia actuală, mai degrabă o conotaţie negativă, de putere oarbă, care „atârnă" deasupra oamenilor, împingându-i uneori spre tragedii sau ghinioane. Nu are nimic din măreţia sensului

[6] Umilinţa e un „sentiment de inferioritate; atitudine provocată de acest sentiment; supunere" (cf. DEX).
[7] „ajutor în bani acordat unui elev sau unui student sărac, bursă; subvenţie" (cf. DEX).

BDD-V2384 © 2006 Editura Alfa
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.34 (2026-11-14 00:05:43 UTC)

antic. De aici termenul *fatalismo*, în antiteză cu orice atitudine de liberă iniţiativă. Nu mai e nevoie să subliniem latura negativă a acestui adjectiv.

Conform concepţiei antice, *fatum* corespundea, în principal, unei legi a dezvoltării lumii, lege care, la rândul ei, nu era considerată iraţională, automată – fatală, în sens modern –, ci plină de sens, venind de la o voinţă inteligentă, în special de la puterile olimpice. *Fatum* trimitea la noţiunea de lume văzută drept cosmos şi ordine, în particular la cea de istorie ca o dezvoltare de cauze şi evenimente reflectând semnificaţii superioare.

Termenul *fatum* e strâns legat de *fas*, care reprezenta legea divină, era tot ceea ce era permis de zei. Lărgind semnificaţia, *fatum* făcea aluzie chiar la „cuvânt", cuvântul zeilor care cunoşteau norma dreaptă (*fas*) şi care anunţau ceea ce urma să se întâmple. În legătură cu acest al doilea aspect, trebuie să menţionăm un alt termen înrudit: *fata*. Nu era altceva decât cuvântul zeilor pe care îl aminteam anterior, *fata* semnificând „oracol", acel „răspuns profetic pe care, potrivit unor credinţe, anumite divinităţi îl dădeau celor veniţi să le consulte pentru a cunoaşte viitorul" (cf. DEX).

Se poate nota faptul că *fortuna* şi *felicitas* în Roma antică apăreau adesea drept alte feţe ale aceluiaşi *fatum*, discutat mai sus, laturile lui efectiv pozitive. Poporul sau omul, în general, care îşi folosea libertatea pentru a acţiona în conformitate cu forţele divine ale lucrurilor, avea succes, reuşea, triumfa – şi aceasta vroia să semnifice ideea de *fortunatus* şi *felix* (sensurile lor primare).

DEX menţionează cuvântul *fortuna*, ataşând specificaţia de termen livresc (ca adjectiv el nu există în limba română), în schimb limba italiană moşteneşte întocmai latinescul *fortuna* (*fortunato*), dar are din nou acel sens generalizat de noroc (norocos) fără a te mai duce cu gândul la sensul originar. La fel se prezintă lucrurile cu noţiunile *fericire* şi *felicità*.

În antichitate, omul considera esenţial faptul de a cunoaşte sau, cel puţin, de a presimţi acţiunea forţelor spirituale, astfel încât să-şi poată forma o părere despre momentul propice pentru propriile sale acţiuni sau eventual despre ceea ce trebuia sau nu trebuia să facă, să întreprindă. A sfida *fatum*, a acţiona împotriva lui, nu era un lucru prometeic pentru el, în sensul romantic subliniat de moderni, ci pur şi simplu un fapt absurd. Pentru omul modern, lucrurile stau cu totul diferit. El încearcă să cunoască, pe cât posibil bine, legile lucrurilor, pentru a le putea înfrunta şi a atinge în felul acesta linia celei mai mici rezistenţe, dar în acelaşi timp şi a celei mai mari eficacităţi, totul cu scopul de a realiza propriile idealuri, acţiuni.

Am încercat să oferim o analiză a anumitor noţiuni latine care erau considerate importante în epocă, urmărind evoluţia lor semantică în română şi italiană şi schimbările care au survenit. Exemplele oferite demonstrează în multe situaţii extinderi ale sensului, îmbogăţind astfel lexicul acestor două limbi romanice, dar oarecum în defavoarea sensului nobil, măreţ al termenilor latini. Faptul este explicabil. În aceste modificări a intervenit atitudinea vorbitorilor faţă de realitate (realitatea extralingvistică). Motivarea vorbitorilor de limbă romanică diferă, evident, de cea a vorbitorilor de limbă latină. Realitatea în sine este alta. Ceea ce au în comun un italian şi un român (sau un spaniol, portughez etc.) este mentalitatea, pragmatismul gândirii. În virtutea dimensiunii novatoare, nu întotdeauna limbile romanice presupun o repetiţie a modelelor anterioare. Vom concluziona spunând că legătura dintre istoria lexicului şi istoria societăţii este atât de strânsă şi de evidentă, încât lingvistul francez Antoine Meillet se considera pe deplin

BDD-V2384 © 2006 Editura Alfa
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.34 (2026-11-14 00:05:43 UTC)

îndreptățit să afirme că orice vocabular exprimă, de fapt, o civilizație. Iar o civilizație, înțeleasă ca o colectivitate lingvistică va suferi în mod evident prefaceri de diverse naturi.

Bibliografie

Guțu, Gheorghe, *Dicționar latin – român*, Ediție revăzută şi completată, Editura Ştiințifică, Bucureşti, 1993.
Lăzărescu, George, *Dicționar italian – român*, Bucureşti, Editura Niculescu, 2000.
*** *Dicționarul explicativ al limbii române*, ediția a II-a, Institutul de Lingvistică ,,Iorgu Iordan", Bucureşti, Editura Univers enciclopedic, 1998.

Le lexique des langues romanes – les différences au niveau sémantique (illustration sur le roumain et l'italien)

Le lexique d'une langue est étroitement lié à l'histoire du peuple qui la parle, ainsi qu'aux enjeux des réalités sociales vécues. Dans le cas des langues apparentées – comme celles romanes – l'histoire du lexique contient, partiellement, des aspects communs, dus à l'héritage de la même couche latine. On constate cependant, dans certains cas, l'existence de différences ou de restrictions du sens des termes latins hérités dans les langues romanes. Dans notre acception actuelle, on peut parler, en même temps, d'un « paupérisme », d'une dépréciation, d'une banalisation de leur rôle dans la communication quotidienne. Notre travail portera sur des aspects axés sur l'évolution des lexèmes d'origine latine dans leurs correspondances en roumain et en italien; à titre d'exemple, l'analyse sémique des correspondances lexicales des latins *honestus*, *fatum*, *virtus* etc.).

BDD-V2384 © 2006 Editura Alfa
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.34 (2026-11-14 00:05:43 UTC)